

Maciej Hubka

(Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim,

Oddział w Tomaszowie Mazowieckim)

Straty wojenne powiatu piotrkowskiego w latach 1914-1918

Okres drugiej połowy XIX w. okazał się dla Piotrkowa czasem rozwoju. W związku z funkcjonowaniem w mieście szeregu instytucji usługowych z zakresu szkolnictwa, opieki zdrowotnej, wytwórstwa, a także z systematycznym przyrostem naturalnym, w roku 1853 otrzymało ono prawa miasta gubernialnego¹. W dniu 31 grudnia 1866 r. ukaz carski wprowadził nowy podział administracyjny dla Królestwa. Dotychczasowe pięć guberni zastąpiono dziesięcioma, wśród których znalazła się nowopowstała gubernia piotrkowska. W nietypowym, południkowym układzie geograficznym nowej guberni znalazło się szereg istotnych ośrodków przemysłowych, dzięki czemu gubernia piotrkowska skupiła w swym obrębie najbardziej bogate i uprzemysłowione regiony Królestwa Polskiego². Rzecz jasna ośrodki te rozmieszczone były nierównomiernie, stanowiąc na mapie guberni przemysłowe enklawy przeplatane terenami o zdecydowanie rolniczym charakterze.

Powiat piotrkowski odbiegał od przemysłowego profilu całości. Na jego terenie znajdowało się u schyłku XIX w. jedynie 20 fabryk zatrudniających 10–100 robotników oraz 263 pomniejsze ośrodki wytwórstwa, zatrudniające łącznie 858 robotników³. W granicach po-

---

¹ P. Głowacki, *Życie gospodarcze Piotrkowa Trybunalskiego w latach 1793–1914*, Piotrków Trybunalski 2009, s. 43.

² *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (dalej: SGKP), red. B. Chlebowski, W. Walewski, F. Sulimierski, Warszawa 1887, t. VIII, s. 201–205; R. Kotewicz, *Piotrkowskie u progu niepodległości*, Piotrków Trybunalski 1988, s. 3.

³ SGKP, 1887, t. VIII, s. 201.

wiatu z 1867 r. znalazło się 7 miast i 22 gminy wiejskie. Po 1870 r. Piotrków pozostał jedynym miastem w powiecie. Pozostałe, dotychczasowe miasta, sprowadzone zostały do rangi osad (miasteczek) w wyniku utraty przez nie charakteru miejskiego. Były to: Wolbórz, Sulejów, Rozprza, Grocholice, Kamieńsk i Bełchatów⁴.

Skupiając się na gospodarczym życiu powiatu piotrkowskiego w latach poprzedzających wybuch pierwszej wojny światowej, należy zaznaczyć, że na jego terenie znajdowały się zakłady reprezentujące szereg branż, w tym: włókienniczą, mineralną, drzewną, przetwórczą, metalową, szklarską i chemiczną⁵. Funkcjonujące w tym okresie ośrodki produkcji charakteryzował w większości niewielki stan zatrudnienia oraz ukierunkowanie produkcji głównie na rynek lokalny. W przypadku Piotrkowa, warto zaznaczyć pojawienie się znacznie większych zakładów przemysłowych – hut szkła i fabryki włókienniczej⁶. Omawianą kwestię ilustruje tabela 1.

Sporządzone w 1918 r. zestawienie największych firm powiatu piotrkowskiego wyszczególniało dwadzieścia siedem pozycji, spośród których zdecydowana większość zlokalizowana była w samym Piotrkowie. Zdecydowana większość z nich dotyczyła handlu, przy czym

---

⁴ Więcej na ten temat w: SGKP, 1887, t. VIII, s. 202; M. Bandurka, *Zmiany administracyjne i terytorialne ziem województwa łódzkiego w XIX i XX wieku*, wyd. 2, Łódź 1995, s. 56; P. Głowacki, *op. cit.*, s. 24–25.

⁵ J. Kukulski, *Piotrkowskie u progu niepodległości*, [w:] *Ziemia Piotrkowska u progu niepodległości*, red. M. Gąsior, Piotrków Trybunalski 1989, s. 17.

⁶ Mowa w tym miejscu o fabryce włókienniczej „Manufaktura Piotrkowska” (rok zał. 1896), a także o hutach szkła „Anna” (późniejsza „Hortensja”, rok zał. 1889) i „Kara” (rok zał. 1897). Znaczny wpływ na rozwój przemysłu w powiecie miały inwestycje w dziedzinie transportu – budowa Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej (1844 r.) oraz Drogi Żelaznej Wąskotorowej Piotrków-Sulejów (1902 r.) Więcej na ten temat w: J. Pietrzak, *Z dziejów przemysłu w Piotrkowie Trybunalskim*, [w:] *750 lat Piotrkowa Trybunalskiego*, Piotrków Trybunalski 1967, s. 199; J. Kukulski, *Rozwój przemysłu i klasy robotniczej w Piotrkowskiem*, „Studia Regionalne” 1982 (1985), t. 6 (11), s. 48; D. Klemantowicz, *Fabryka maszyn, kotłów i odlewnia żelaza „Raymond i Joel” jako przykład aktywności kapitału żydowskiego w przemyśle Piotrkowa Trybunalskiego na przełomie XIX i XX wieku*, BDRP 2002, z. 3, s. 37–52; P. Głowacki, *Rozwój kolejnictwa w Piotrkowie – budowa Drogi Żelaznej Warszawsko-Wiedeńskiej*, „Badania nad Dziejami Regionu Piotrkowskiego” (dalej: BDRP) 2008, z. 7, s. 26–40; idem, *Rozwój kolejnictwa w Piotrkowie – budowa Drogi Żelaznej Wąskotorowej Piotrków-Sulejów*, BDRP 2010, z. 8, s. 38–52.

kapitał wysokości jednego miliona koron lub większy posiadało jedynie sześć z nich⁷.

Tabela 1
Ośrodki przemysłowe w powiecie piotrkowskim.
Stan przedwojenny*

Gmina	Gałęzie przemysłu			Budowle przemysłowe		Park maszynowy		Stan zatrudnienia	Wartość rocznej produkcji (w rb)
	Kopalnie	Farbyki	Warsztaty	Ilość	Wartość (w rb)	Ilość	Wartość (w rb)	Stan zatrudnienia	Wartość rocznej produkcji (w rb)
Bełchatówek	-	10	24	12	114 500	489	450 000	595	3 360 000
Bogusławice	-	7	-	10	164 500	-	617 250	1436	2 023 000
Chociw	-	1	-	5	6 600	-	14 000	15	100 000
Dąbrowa Rusiecka	-	1	1	4	4 520	-	5 100	13	60 300
Dąbrowa Widawska	-	-	-	900 (?)	346 800 (?)	-	-	-	-
Golesze	-	1	-	1	68 000	-	900	200	400 000
Grabica	-	2	-	22	60 000	-	28 000	97	-
Kluki	-	7	-	11	76 800	-	107 000	96	178 000

* - Baza źródłowa nie stanowi pokrycia dla wszystkich gmin powiatu. W zestawieniu nie uwzględniono miasta Piotrkowa.

Źródło: opracowanie własne na podstawie APPT, KKP, sygn. 103.

Na strukturę zatrudnienia w Piotrkowie wpływ wywarło powstawanie instytucji szczebla gubernialnego. Wzrosło zatrudnienie w grupie zawodowej urzędników i pracowników obsługi urzędów⁸. W roku 1871 w służbie publicznej i wolnych zawodach zatrudnienie znajdowało 451 osób, co stanowiło 9% wszystkich czynnych zawodowo mieszkańców miasta. W roku 1897 zaś liczba ta wzrosła do 1009 osób, dając 9,6% ogółu zatrudnionych⁹.

⁷ Archiwum Państwowe w Piotrkowie Trybunalskim (dalej: APPT), *C. i K. Komenda Powiatowa w Piotrkowie* (dalej: KKP), zesp. nr 352, sygn. 100.

⁸ Por.: P. Głowacki, *Życie gospodarcze Piotrkowa Trybunalskiego...*, s. 56–58.

⁹ *Ibidem*, s. 60.

Rozwój gospodarki, rozbudowa infrastruktury oraz wzrost zatrudnienia sprzyjały przyrostowi naturalnemu powiatu. Przykładem tego może być miasto gubernialne, którego ludność w latach 1867–1914 wzrosła wielokrotnie. Dla przykładu, w roku 1867 miasto liczyło 11.810 mieszkańców, w roku 1913 osiągnęło liczbę 40.602 osób, co w przeciągu półwiecza stanowi istotny progres¹⁰. W przypadku powiatu piotrkowskiego, w 1911 r. liczył on 199.300 mieszkańców, w 1912 r. – 201.600 osób, w 1913 r. – 203.858 osób¹¹. Struktura ludnościowa powiatu pod względem etnicznym nie była jednolita. Oprócz ludności polskiej, w osadach i wsiach powiatu pojawiali się przedstawiciele Żydów, Niemców i Rosjan. Parytety w każdej gminie uzależnione były od jej profilu gospodarczego. W przypadku Piotrkowa, w 1897 r. Polacy stanowili 57,7%, Niemcy 1,7%, Rosjanie, 9,7%, Żydzi 29,6% i inni 1,3% na ogólną liczbę ludności 31.182 mieszkańców¹². Dla powiatu piotrkowskiego warto w tym względzie przytoczyć dane zaczerpnięte ze spisu ludności z roku 1916. Na 242.768 osób, język polski jako ojczysty zadeklarowało 94,2%, język niemiecki – 5,3%, język rosyjski – 0,2%, a inny język – 0,3%¹³.

W przededniu pierwszej wojny światowej niemal całe terytorium Królestwa Polskiego znajdowało się w ramach Warszawskiego Okręgu Wojskowego. Ze względu na spodziewane zagrożenie ze strony mocarstw europejskich, jednostki stacjonujące na jego terenie cechowały się wyższym stopniem ukończenia i gotowości bojowej

---

¹⁰ D. Warzocha, *Życie społeczne gubernialnego Piotrkowa (1867–1914)*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” (dalej: PZH) 2009, t. 10, s. 53–69.

¹¹ *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1913*, Warszawa 1914, s. 17; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego. Rok 1914*, Warszawa 1915, s. 14; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915*, Warszawa 1916, s. 11.

¹² J.K. Janczak, *Ludność*, [w:] *Dzieje Piotrkowa Trybunalskiego*, red. B. Baranowski, Łódź 1989, s. 261.

¹³ W kontekście okresu przedwojennego dane mają charakter orientacyjny, ponieważ w okresie między pierwszą połową 1914 r. a rokiem 1916 w sytuacji demograficznej regionu miało miejsce wiele wydarzeń, które zmieniły lokalny stan rzeczy (mobilizacja armii rosyjskiej, ewakuacja urzędów, wojenna migracja ludności, etc.) Widać jednak zróżnicowanie etniczne, jakie miało miejsce na omawianym terenie; APPT, KKP, sygn. 94.

niż wojska dyslokowane w głębi Imperium Rosyjskiego¹⁴. Na ogólną liczbę około 260.000 wojska okręgu warszawskiego, na terenie Królestwa Stacjonowało około 216.000 carskich żołnierzy, z czego jedynie 46.000 na lewym brzegu Wisły. Na terenie guberni piotrkowskiej stacjonowało około 15.000 wojska. Według obliczeń Z. Mieczysławskiego, w guberni piotrkowskiej na jednego żołnierza przypadało statystycznie 11,97 osób zdolnych do walki¹⁵.

Ogłoszona dnia 30 lipca 1914 r. mobilizacja rezerwistów nakazała im stawienie się we wskazanych punktach werbunkowych dnia następnego o godzinie 6 rano. Jak ocenia Władysław Bortnowski, na terenie guberni piotrkowskiej punktów takich było stosunkowo niewiele¹⁶. Przyjmując liczbę mieszkańców powiatu z roku 1913, czyli 203.858 osób oraz określony przez Z. Mieczysławskiego współczynnik mobilizacyjny Warszawskiego Okręgu Wojskowego w wysokości 10%¹⁷, maksymalna zdolność mobilizacyjna powiatu piotrkowskiego wynosiłaby około 20.000 ludzi. Według obliczeń Ludwika Krzywickiego do wojska rosyjskiego z terenu powiatu piotrkowskiego zmobilizowane zostały w 1914 r. 2.772 osoby, a cały ubytek ludności L. Krzywicki oszacował na 7.324 osoby¹⁸. W wyniku dynamicznych zmian na Froncie Wschodnim oraz nieco chaotycznego procesu przejścia regionu na stopę wojenną, efekt mobilizacji równał się w zasadzie około 10% szacunkowej wydolności mobilizacyjnej. Uzyskane powyżej liczby należy zestawzić z danymi ustalonymi przez Mariusza Korzeniowskiego, dotyczącymi uchodźców wojennych, którzy w roku

---

¹⁴ Jedynie gubernia suwalska znajdowała się w ramach Wileńskiego Okręgu Wojskowego; Z. Mieczysławski, *Geografia militarna Królestwa Polskiego*, Warszawa 1910, s. 6.

¹⁵ W skali Królestwa Polskiego współczynnik ten wynosił w 1910 r. 5,4 osoby. Na lewym brzegu Wisły przeciętnie było to 13,42 osoby, co stawiało w tym względzie gubernię piotrkowską w środku tabeli; *ibidem*, s. 18.

¹⁶ Więcej na ten temat można znaleźć w: W. Bortnowski, *Ziemia łódzka w ogniu 1 VIII – 6 XII 1914 rok*, Łódź 1969, s. 68–69; M. Przeniosło, *Chtopi Królestwa Polskiego w latach 1914–1918*, Kielce 2003, s. 25; Por.: *Historia Polski w liczbach. Ludność, terytorium*, Warszawa 1993, s. 119, tab. 111; M. Walak, *Idea rozbudowy Legionów Polskich na terenie Królestwa Polskiego na przełomie 1914 i 1915 roku*, PZH 2010, t. 11, s. 184, przyp. 5.

¹⁷ Z. Mieczysławski, *op. cit.*, s. 17.

¹⁸ L. Krzywicki, *Spis ludności i zwierząt gospodarskich z dnia 30 września 1921 roku. Wyniki tymczasowe*, Warszawa 1923, s. 67.

1915 znaleźli się na Wołyniu. Dla guberni piotrkowskiej liczba uchodźców wyniosła 10.830 osób¹⁹.

Przygotowania do przyszłej wojny na terenie Królestwa Polskiego dotyczyły również carskiego aparatu władzy cywilnej. Mając na uwadze bezpośrednie zagrożenie ze strony wojsk nieprzyjaciela, pierwsze plany ewakuacji urzędów i urzędników carskich pochodziły już z 1909 r., kiedy to przewartościowaniu uległy plany wojenne dotyczące charakteru działań na terenie Warszawskiego Okręgu Wojskowego²⁰. Do prac planistyczno-studyjnych powrócono w roku 1912 w wyniku zaostrzającej się sytuacji międzynarodowej. W sierpniu tegoż roku generał-gubernator warszawski Georgij Skalon zarządził na terenie Królestwa Polskiego sporządzenie spisów osób i mienia, które zamierzano ewakuować w obliczu wybuchu konfliktu zbrojnego. Spisy te uwzględniały urzędników wraz z ich rodzinami²¹. W przypadku guberni piotrkowskiej, plany ewakuacyjne zalecone zostały do wykonania już w dniu 1 sierpnia 1914 r., zarządzeniem gubernatora piotrkowskiego Michała Edwarda Jaczewskiego. Do faktycznej ewakuacji przystąpiono jednak dopiero w dniu 11 sierpnia 1914 r. Akcja podjęta niemalże w styczności z wojskami nieprzyjaciela przebiegała chaotycznie, w skutek czego zabrano jedynie te dokumenty, które były niezbędne dla zabezpieczenia dalszej działalności urzędów na uchodźctwie²². Zarządzenia ewakuacyjne dotyczyły również instytucji wymiaru sprawiedliwości. Sąd Okręgowy w Piotrkowie zaprzestał działalności już 3 sierpnia 1914 r. Jego ewakuacja do Warszawy przebiegała spokojnie i planowo. W dotychczasowym miejscu pracy pozostawiono wielu pracowników celem ochrony zarówno budynków i ruchomości, jak i dokumentacji sądowej²³.

W dniu 17 grudnia 1914 r., po okresie dynamicznych zmian na froncie, Piotrków znalazł się w rękach Austriaków i pozostawał w ich

---

¹⁹ M. Korzeniowski, *Uchodźcy z Królestwa Polskiego na Wołyniu w latach 1915–1918*, „Ucrainica Polonica” 2007, nr 1, s. 137.

²⁰ K. Latawiec, *Ewakuacja organów administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w sierpniu 1914 roku*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2002, t. 2, s. 43.

²¹ *Ibidem*, s. 44.

²² J. Kukulski, *Piotrkowskie u progu niepodległości...*, s. 23–24.

²³ A. Korbowicz, *Ewakuacja sądów Królestwa Polskiego i ich losy w czasie pierwszej wojny światowej*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 1989, t. 41, z. 1, s. 95.

władaniu już do końca pierwszej wojny światowej²⁴. Okres walk frontowych na terenie powiatu piotrkowskiego przyczynił się do szeregu zniszczeń zabudowy w niektórych jego miejscowościach. Zniszczenia te następowały w wyniku szeregu różnych okoliczności. Do pierwszej grupy zaliczyć można straty poniesione z powodu walk (np. ostrzał artyleryjski). Nie bez wpływu na drewnianą zabudowę pozostawały powstające dzieła fortyfikacji polowej budowane przez strony walczące – drewno z budynków mieszkalnych i gospodarczych służyć mogło do szalunków tranzej i polowych stanowisk dowodzenia. Obrazu zniszczeń dopełniło zapotrzebowanie na opał dla bytujących w polu żołnierzy.

W porównaniu ze skalą zniszczeń wojennych na terenie całej guberni piotrkowskiej, powiat piotrkowski doznał stosunkowo niewielkich strat. Badania Marka Przeniosły wykazały, iż na terenie całej guberni zniszczone zostały 14.654 budynki, co stanowiło 5,3% całości. W stosunku procentowym największe straty poniosły powiaty: rawski (25,7%), brzeziński (7,5%) oraz łódzki (7,2%). W przypadku powiatu piotrkowskiego wskaźnik ten wynosił zaledwie 1,6%, co wyrażało się w liczbie 802 zniszczonych budynków²⁵. Zbliżone dane pochodzą z zestawień sporządzanych przez władze gmin powiatu na podstawie pisma okólnego C. i K. Komendy Powiatowej w Piotrkowie z dnia 14 kwietnia 1916 r.²⁶ Ponieważ zestawienia te powstały na początku drugiego kwartału 1916 r., część zniszczonych w czasie działań wojennych budynków została już odbudowana, dlatego też przytaczane dane liczbowe ukazują niższe straty, niż dane przytoczone przez M. Przeniosło (zob. tabela 2).

Ogólna wartość budynków zniszczonych w powiecie piotrkowskim w wyniku walk w pierwszym okresie wojny, wyrażona w rublach opiewała na sumę 46.850, co stanowiło 0,5% wartości wszystkich budynków. Przyrównując powyższe dane do sytuacji w skali guberni, powiat piotrkowski pod względem finansowym poniósł straty

---

²⁴ A. Piasta, *Piotrków Trybunalski w latach pierwszej wojny światowej*, Piotrków Trybunalski 2007, s. 11.

²⁵ M. Przeniosło, *op. cit.*, s. 51.

²⁶ Pismo to powoływało się na rozporządzenie Generalnego Gubernatora w Lublinie, nr 18550/16, w sprawie racjonalnej i planowej odbudowy spustoszonych przez działania wojenne miejscowości. W ramach pomocy dla osób podejmujących odbudowę swych nieruchomości, przewidziano obniżenie cen na materiały budowlane, zamiast darowizn pieniężnych; APPT, KKP, sygn. 102.

Tabela 2
Wykaz strat spowodowanych działaniami wojennymi w powiecie piotrkowskim (stan na kwiecień 1916 r.)

Gmina	Budynki spalone		Budynki odbudowane		Uwagi
	w całości	częściowo	w całości	prowilozorycznie	
Bełchatówek	31	-	2	1	15 pozycji
Bogusławice	139		18		5 pozycji
Chabielice	45		45		5 wiosek
Chociw	-		-		*
Bujny Szlacheckie	-		-		Bez strat
Dąbrowa Rusiecka	6 gospodarstw		4 gospodarstwa		-
Dąbrowa Widawska	-		-		Budynki odbudowano
Dzbanki	67	1	7	3	31 pozycji
Gorzkowice	-	-	-	-	Nie zgłoszono strat
Grabica	Kilka		Prawie odbudowane		-
Kamieńsk	-		-		Bez strat
Kleszczów	Pojedyncze		Prawie odbudowane		-
Krzyżanów	-		-		Bez strat
Kluki	2		2		1 gospod.
Łęczno	-		-		Bez strat
Łękawa	215		-		21 pozycji
Parzniewice	-		Odbudowano		-
Podolin	Pojedyncze		Na ukończeniu		-
Radoszewice	-		-		Bez strat
Ręczno	-		-		Bez strat
Rozprza	12		2		9 pozycji
Sulejów	2		-		**
Szydłów	74		-		***
Uszczyn	-		-		Bez strat
Wądlew	-		Odbudowano		-
Woźniki	Kilka		Częściowo odbudowano		-
Wygielzów	Kilka		Na ukończeniu		-
W sumie	588 (bez nieoszacowanych)		80 (bez nieoszacowanych)		12 gmin bez strat lub nieoszacowanych

* - straty nieliczne, wyremontowano

** - kościół i piec fabryczny

*** - zabudowania wiejskie

Źródło: opracowanie własne na podstawie APPT, KKP, sygn. 102.

najmniejsze²⁷. Rzecz jasna, ludność powiatu podjęła trud odbudowy swych siedlisk w niedługim czasie po zakończeniu działań wojennych. Czynność ta podyktowana była koniecznością zapewnienia dostatecznej ochrony przed warunkami atmosferycznymi zarówno dla ludności, jak i inwentarza żywego. Pierwsze prace remontowe miały charakter prowizoryczny, uzależniony od stopnia zniszczenia oraz kondycji finansowej właściciela. Stopień odbudowy zniszczeń wojennych w miejscowościach powiatu piotrkowskiego ilustruje również seria raportów z poszczególnych gmin powiatu, sporządzonych w wyniku pisma Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie do podległych komend powiatowych z dnia 17 stycznia 1918 r. Według zachowanych raportów z 19 gmin powiatu, na ich terenie nie było żadnych rozebranych lub zniszczonych budynków²⁸.

W ramach utworzonego dla terenów okupowanych przez wojska austro-węgierskie Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie, powołano Cesarsko-Królewską Komendę Powiatową w Piotrkowie, w skład której wszedł dawny powiat piotrkowski, powiększony o część powiatów łódzkiego i łaskiego²⁹. W zakresie kompetencji Komend Obwodowych, oprócz spraw wojskowych, były również sprawy cywilne, czyli: sądownictwo, pobór podatków, opieka socjalna i medyczna, zatrudnienie, rolnictwo, handel, przemysł i oświata. Podległe Komendzie urzędy wójtów i sołtysów sprowadzono do roli wykonawców poleceń władz okupacyjnych, przy czym obsada stanowisk kontrolowana była przez okupanta, który nie wahał się usuwać urzędników podejrzanych o rusofilstwo³⁰. Gwarancje posłuszeństwa władz najniższej instancji władze obwodowe postanowiły zapewnić sobie poprzez zastępowanie wójtów i pisarzy gminnych tymczasowymi komi-

---

²⁷ M. Przeniosło, *op. cit.*, s. 54.

²⁸ APPT, KKP, sygn. 98.

²⁹ Funkcję komendanta pełnili kolejno: płk August von Turnau (do października 1915 r.), płk Juliusz Scheider (do stycznia 1917 r.), płk Karol Petzold (do połowy 1917 r.) oraz gen. mjr Tadeusz Wiktor (do końca okupacji); J. Lewandowski, *Królestwo Polskie pod okupacją austriacką 1914–1918*, Warszawa 1980; A. Piasta, *Organizacja austriackich władz okupacyjnych szczebla powiatowego i ich pozostałość aktowa na przykładzie K. u. K. Kreiskommando in Piotrków i K. u. K. Kreiskommando in Noworadomsk (1915–1918)*, „Archeion” 2003, t. 105, s. 204.

³⁰ Władze austriackie uważnie obserwowały nastroje i zapatrywania polityczne ludności podbitych terenów. Ogniska rusofilstwa dopatrywano się zatem wśród urzędników najniższego szczebla, duchowieństwa oraz posiadaczy ziemskich; J. Kukulski, *op. cit.*, s. 26.

sarzami rządowymi. W roku 1916 sytuacja taka zaistniała w kilku gminach powiatu, jednak urzędnicy z namaszczenia władzy okupacyjnej nie cieszyli się zaufaniem społeczeństwa³¹. Dążenia administracji austriackiej w powiecie piotrkowskim przez pierwsze dwa lata skupiały się na poszerzaniu kręgu kontroli społecznej oraz usprawnianiu maszyny eksploatacyjnej okupowanego terytorium. Drenaż gospodarczy powiatu trwał do ostatnich dni okupacji.

Omawiając działalność administracji okupacyjnej, warto w tym miejscu przyrzeć się nieco ruchowi ludności, spowodowanym realiami wojennymi w powiecie piotrkowskim po grudniu 1914 r. Wiadomym jest, że wojskowe władze okupacyjne prowadziły akcję werbunkową do C. i K. armii, „przekonując” mieszkańców ziem podbitych do słuszności tej idei³². Ponadto Obwodowe Urzędy Pośrednictwa Pracy organizowały wyjazdy robotników na tereny państwa austro-węgierskiego. Kolejną okolicznością, mającą wpływ na stosunki ludnościowe na terenie powiatu – a także pośrednio na koszty opieki społecznej, stan aprowizacji, warunki lokalowe, etc. – była obecność uchodźców wojennych z terenów przyfrontowych (np. okolic Łucka, Czartoryska, etc.) Nieco światła na to zjawisko rzucają listy osób ewakuowanych z 1916 r. oraz zestawienia ewakuowanych zgłaszających chęć powrotu w rodzinne strony. Dla przykładu w roku 1916, w gminie Radoszewice znajdowały się 133 osoby, w gminie Dąbrowa Widawska – 110 osób, w gminie Grabica – 21 osób, w gminie Podolin – 82 osoby, gminie Uszczyn – 57 osób, w gminie Woźniki – 63 osoby, w gminie Dzbanki – 35 osób oraz w gminie Wadlew – 41 osób³³. Wyliczony w tym czasie koszt zasiłku dziennego na osobę wynosił

---

³¹ J. Kukulski, *Sto lat Rosji w Królestwie Polskim (1815–1915)*, Piotrków Trybunalski 2005, s. 329–330.

³² Trudno określić, jaki efekt dała ta praktyka na terenie powiatu piotrkowskiego. Pewne światło na tę sytuację rzucić mogą jedynie dane statystyczne. W skali ogólnokrajowej, w latach 1915–1918 z terenów Królestwa Polskiego zmobilizowano do armii okupacyjnych około 351.000 osób – *Historia Polski w liczbach. Ludność, terytorium...*, s. 119. Przyjmując, że proces dotyczył głównie lokalnej mniejszość niemieckiej, jej stosunek w powiecie przedstawiał się w ujęciu procentowym następująco: rok 1913 – 18.673 osoby (9,2%), rok 1916 – 12.643 osoby (5,2%), rok 1918 – 12.068 osób (5,2%). Widoczny jest spadek ilościowy lokalnej społeczności niemieckiej. Na uwagę zasługuje fakt, że dane z 1913 r. dotyczą mniejszego terenu niż te z lat późniejszych; *Rocznik Statystyczny Królestwa Polskiego z uwzględnieniem innych ziem polskich. Rok 1915...*, s. 38; APPT, KKP, sygn. 94, APPT, Wydział Powiatowy w Piotrkowie (dalej: WPP), zesp. nr 2, sygn. 34.

³³ APPT, KKP, sygn. 147.

60 halerzy, przy czym często nie udawało się wypłacić pełnej sumy pieniędzy. Dla porównania, w początku roku 1918 chęć powrotu zadeklarowało: w gminie Dąbrowa Widawska – 95 osób, w gminie Grabica – 50 osób, w gminie Podolin – 79 osób, w gminie Uszczyn – 69 osób, w gminie Woźniki – 66 osób, w gminie Dzbanki – 21 osób oraz w gminie Wadlew – 41 osób³⁴. Przytoczone powyżej liczby stanowią ogólną sumę osób zgłoszonych, bez zróżnicowania na płeć, wiek czy stan cywilny. W przypadku każdej z gmin znajdowały się przypadki zarówno osób żyjących samotnie, jak i rodzin wielodzietnych (tabela 3).

W porównaniu z danymi zawartymi w powyższej tabeli, liczba ludności powiatu piotrkowskiego, według stanu na dzień 1 sierpnia 1918 r., wynosiła 231.010 osób, przy 21.519 budynkach mieszkalnych³⁵.

Omawiając straty wojenne powstałe po zakończeniu działań wojennych na terenie powiatu piotrkowskiego, należy dokonać pewnej ich systematyki. Na potrzeby niniejszej pracy wyszczególniono zatem straty wynikające z kwaterunku wojska i pracowników okupacyjnego aparatu administracyjnego, straty w dziedzinie przemysłu wywołane zniszczeniem urzędów, brakiem surowców, przerwami lub ograniczeniem produkcji, straty w gospodarstwach wiejskich i aprowizacji regionu oraz straty finansowe. Rzecz jasna, czynniki wywołujące poszczególne rodzaje strat zaznaczyły się nierzadko w kilku z wyżej wymienionych grup.

Wraz z wkroczeniem wojsk oraz organizowaniem władz okupacyjnych, powstało zapotrzebowanie na pomieszczenia koszarowe, stajnie dla koni oraz powierzchnię magazynową z przeznaczeniem na materiały wojskowe. Dotyczyło to zarówno budynków mieszkalnych, jak i nieruchomości o typowo przemysłowym charakterze. Ze względu na przesunięcie się linii frontu na wschód, ziemie powiatu piotrkowskiego stały się terenem lokowania oddziałów i wojskowych ośrodków tyłowych. Raport sytuacyjny z kwietnia 1916 r. wykazał obecność około 4.000 żołnierzy batalionów tyłowych i innych, pomniejszych jednostek³⁶.

Na podstawie zachowanych źródeł archiwalnych, można częściowo odtworzyć skalę problemu oraz nazewnictwo zajmujących kwate

---

³⁴ APPT, KKP, sygn. 149.

³⁵ APPT, WPP, sygn. 34.

³⁶ APPT, KKP, sygn. 31.

Tabela 3
Zestawienie demograficzne powiatu piotrkowskiego
wg spisu z 1916 r.

Gmina	Stan z 1916 r.			Urodzeni w latach 1910-1916	
	Mężczyzn	Kobiet	Suma	Mężczyzn	Kobiet
Bełchatówek	6 910	7 854	14 764	1 446	1 512
Bogusławice	6 481	7 086	13 567	1 391	1 369
Bujny Szlacheckie	3 342	3 632	6 974	748	729
Chabielice	1 748	1 955	3 703	420	395
Chociw	2 007	2 097	4 104	467	417
Dąbrowa Rusiecka	3 478	3 702	7 180	776	755
Dąbrowa Widawska	3 975	4 352	8 327	844	789
Dzbanki	4 781	4 961	9 742	828	917
Golesze	2 196	2 516	4 712	431	489
Gorzkowice	3 219	3 524	6 761	661	702
Grabica	3 696	4 120	7 816	725	693
Kamieńsk	4 128	4 585	8 713	897	882
Kleszczów	3 121	3 399	6 520	690	675
Kluki	4 409	3 703	7 112	730	702
Krzyżanów	3 328	3 377	6 705	630	604
Łęczno	3 504	3 859	7 363	693	762
Łęka	2 855	3 154	6 009	634	624
Parzniewice	2 241	2 449	4 690	442	468
Piotrków	16 287	20 074	36 361	2 955	2 817
Podolin	2 635	2 826	5 461	544	533
Radoszewice	4 065	4 455	8 520	897	872
Ręczno	4 812	5 148	9 960	1 105	1 052
Rozprza	4 187	4 600	8 787	926	908
Sulejów	2 906	3 388	6 294	571	619
Szydłów	3 836	4 193	8 029	754	795
Uszczyn	3 034	3 492	6 526	582	633
Wadlew	3 240	3 539	6 779	666	658
Woźniki	3 238	3 418	6 656	691	640
Wygielzów	2 219	2 414	4 633	491	488
Razem	114 878	127 890	242 768	23 635	23 399

Źródło: opracowanie własne na podstawie APPT, KKP, sygn. 94.

ry osób i instytucji. Według wykazu sporządzonego w roku 1918, na terenie miasta znajdowało się 41 nieruchomości okresowo lub permanentnie zajmowanych przez urzędników wojskowych i cywilnych³⁷. Koszty utrzymania obiektów, wymiary naliczonych podatków oraz koszty życia codziennego, bez rozliczenia ze strony okupanta,

³⁷ APPT, KKP, sygn. 47.

doprowadzały właściciele mieszkań na skraj bankructwa. Warto w tym miejscu wymienić kilka charakterystycznych przykładów. Mieszkaniec Piotrkowa, Józef Ruszkowski posiadał przed wybuchem wojny kontrakt z wojskiem carskim na wynajem kwater, za co otrzymywał rocznie sumę 4.000 rubli. Tymczasem w okresie od wybuchu wojny do końca roku 1915 jego mieszkanie było niemal bez przerwy zajmowane przez wojska stron walczących, bez wypłacania jakiegokolwiek wynagrodzenia. W dodatku w dniu 6 grudnia 1914 r. nieostrożni żołnierze zaprószyli ogień, powodując starty oszacowane na kilkaset rubli. Wezwanie go do zapłaty podatku gruntowego za lata 1914–1915 w wysokości 1152 koron przekraczało zatem jego możliwości finansowe³⁸. Kolejny przykład to sprawa Leonarda Cybulskiego, adwokata przysięgłego, który w swym piśmie do Miejskiej Komisji państwowego podatku mieszkaniowego z dnia 2 sierpnia 1915 r. wnosił o odroczenie spłaty podatku do końca wojny. Prośbę swą uzasadnił m.in. niemożnością wykonywania zawodu w wyniku ewakuacji dokumentacji spraw, znalezienia się ważnych ośrodków przemysłowych poza granicą strefy okupacyjnej, trudnymi realiami życia w czasie wojny oraz zajmowaniem jego mieszkania przez urzędników okupacyjnych³⁹. Przykładem nieprzestrzegania własnych przepisów przez władze okupacyjne jest przypadek Antoniego Święcickiego, który powołując się na rozporządzenie Generalnego Gubernatorstwa w Lublinie nr 3976/16 z dnia 30 kwietnia 1916 r., dochodził swych praw do opłaty za kwatery w wysokości 2000 koron rocznie, za okres 1914–1918⁴⁰. Podobne prośby zbywane były przez władze metodą odsyłania interesanta z Komendy Powiatowej do Magistratu i odwrotnie. Budziło to rzecz jasna frustrację społeczną, jednak nie przekładała się ona na skuteczność ściągania odszkodowań.

W przypadku zajmowania lokali fabrycznych, grupa osób dotknięta problemem znacznie się zwiększała. Straty w wyniku unieruchomienia produkcji przekładały się nie tylko na kondycję finansową fabrykanta lecz miały wpływ na obniżki wynagrodzeń dla ro-

---

³⁸ APPT, KKP, sygn. 81. W podobnej sytuacji znajdował się wielu mieszkańców Piotrkowa. Jeden z nich posiadał dwunastoletni kontrakt z armią rosyjską na wynajem kwatery. Kontrakt ten wygasł w roku 1920, jednocześnie zawierał klauzulę jego anulowania w przypadku wybuchu wojny. W wyniku nieodpłatnego zajmowania lokalu przez władze okupacyjne, swoje straty za okres trzech lat i ośmiu miesięcy oszacował na sumę 14.666 rubli i 60 kopiejek; APPT, KKP, sygn. 157.

³⁹ APPT, KKP, sygn. 85.

⁴⁰ APPT, KKP, sygn. 157.

botników lub masowe zwolnienia. Z powodu zajmowania pomieszczeń fabrycznych w Piotrkowie ucierpiały przykładowo: Fabryka Grzebieni „Camus” (strata 12.000 koron z tytułu kwaterunku), czy też Manufaktura Piotrkowska, w której pomieszczeniach od grudnia 1914 do maja 1915 r. stacjonowały wojska austriackie (taborzy, piekarnie, konie), co zakończyło się stratami w parku maszynowym rzędu 13.036 rubli⁴¹.

Straty w przemyśle wynikały – oprócz wspomnianego powyżej zajmowania budynków na cele wojskowe – również ze stopnia zniszczeń wojennych, przerw lub braku dostaw surowców, czy też odpływu wykwalifikowanych robotników (co jednak w sytuacji znacznego wzrostu bezrobocia w mieście, nie stanowiło podstawowego problemu). W pierwszym przypadku, w takiej sytuacji znalazły się Kopalnia i Zakłady Przemysłowe „Pereswit” w Sulejowie, w których zniszczeniu uległ jeden z pieców wapiennych. Jego naprawa i przygotowanie surowców do pracy oszacowane zostały na sześć tygodni. Celem wznowienia produkcji, Zarząd zakładu w swym piśmie do Komendy Powiatowej w Piotrkowie, z dnia 22 lutego 1916 r., prosił o zabezpieczenie odpowiednich dostaw węgla i wapna oraz udzielenie zaliczki na remont pieca⁴². Wspominane wielokrotnie zniszczenia wojenne dotyczyły również ośrodki przetwórstwa spożywczego – lokalne młyny – ograniczając moce produkcyjne tej gałęzi wytwórstwa w powiecie. Przykładem jest sprawa mieszkańców gminy Podolin: Rocha Zająca, Gustawa Junga, Antoniego Ozimka, Piotra Deki, Adama Jagodzińskiego oraz Antoniego Kafara, którzy odwoływali się w październiku 1915 r. od wymiaru naliczonego im podatku ze względu właśnie na zniszczenia i straty wynikające z działań wojennych roku poprzedniego⁴³. Na podstawie raportu z kwietnia 1916 r., można stwierdzić, że na terenie powiatu w tym okresie funkcjonowało 9 fabryk, 27 zakładów wytwórstwa ręcznego oraz 89 handlowców. W przypadku miasta Piotrkowa, dane te przedstawiały się następująco: 7 fabryk, 12 warsztatów, 138 handlowców. W sumie 282 większe i mniejsze podmioty gospodarcze⁴⁴. Wysokość strat – pod względem jakościowym i ilościowym – ilustruje tabela 4.

---

⁴¹ A. Piasta, *Piotrków Trybunalski w przeddzień niepodległości*, „Rocznik Łódzki” 1998, t. 45, s. 241.

⁴² APPT, KKP, sygn. 100.

⁴³ APPT, KKP, sygn. 84.

⁴⁴ APPT, KKP, sygn. 31; por. *ibidem*, sygn. 34.

Tabela 4
Straty wojenne w przemyśle powiatu piotrkowskiego
(stan z 1917 r.)

Gmina	Budowle przemysłowe		Park maszynowy	Inwentarz narzędzi ruchomych	Surowce/Wyroby	Przywrócenie stanu przedwojennego		Straty (w rb)
	Ilość	Wartość (w rb)				Czas (mies.)	Koszt (w rb)	
Bełchatówek	-	-	81 000	11 500	505 000	1-6	165 000	346 000
Bogusławice	7	19 158	9 714	9 600	1 849	3-4	49 500	76 240
Chociw	4	6 000	14 000	1 000	39 750	12	40 000	30 000
Dąbrowa Rusiecka	-	-	-	397	5 635	-	-	10 085
Dąbrowa Widawska	74	15 200	-	24 020	-	-	-	-
Golesze	1	1 342	900	3 745	34 000	12	100 000	90 000
Grabica	15	20 000	25 000	36 000	46 500	5	45 000	-
Kluki	-	10 000	43 000	-	41 000	3-6	49 000	190 000

Źródło: opracowanie własne na podstawie APPT, KKP, sygn. 103.

W przypadku Piotrkowa, który był największym skupiskiem przemysłowym w powiecie, zakłady doznały znacznych strat w wyniku niedostatecznego zabezpieczenia w surowce. Dotyczyło to największych zakładów w mieście – hut szkła „Hortensja” i „Kara”. Huta „Hortensja” w czasie wojny była nieczynna przez okres czternastu miesięcy. W październiku 1915 r. wznowiono produkcję szkła oświetleniowego, aptecznego i butelek, co związane było z zapotrzebowaniem wojska. W kolejnych latach zdarzały się okresy przestoju w produkcji, powodowane brakiem węgla, wykwalifikowanych robotników czy też koniunktury rynkowej. W roku 1915 wartość produkcji sprzedanej wyniosła 500.000 rubli, by w roku następnym spaść do poziomu 350.000 rubli⁴⁵. Zaopatrzenie lokalnego przemysłu w główne paliwo – węgiel – odbywało się na podstawie dostaw z kopalni „Flora” w Zagłębiu Dąbrowskim. Dostawy z kopalń górnośląskich zostały

⁴⁵ Zniszczenia wojenne zakładu stanowiły około 16% jego wartości, czyli 44.420 rb. Dodatkowym problemem okazała się utrata zaległych płatności firm rosyjskich oraz utrata wschodniego rynku zbytu, co było typowe dla przemysłu w skali całego Królestwa Polskiego; K. Badziak, W. Puś, S. Pytlas, *Szklana Hortensja. Dzieje huty w Piotrkowie Trybunalskim*, Łódź 1982, s. 48–52.

uniemożliwione przez wojnę. Reglamentacja surowcowa, wprowadzona przez władze okupacyjne, spowodowała, że dostawy węgla nie były w stanie pokryć całości zapotrzebowania energetycznego fabryk. Alternatywne paliwo, jakim było drewno, powodowało znaczący wzrost kosztów produkcji, co potwierdziła sytuacja huty „Kara” na początku 1917 r.⁴⁶

Ważnym elementem eksploatacji terenu było dla władz okupacyjnych czerpanie korzyści z produkcji zakładów na rzecz austro-węgierskiej maszyny wojennej. Mimo nieracjonalnej polityki materiałowej okupanta, przywiązywano wagę do stanu zatrudnienia w zakładach, o czym może świadczyć instrukcja dla punktów werbunkowych do wojska. Mimo całego szeregu udogodnień dla ochotników zgłaszających się do Legionów Polskich (np. pomoc w kompletowaniu dokumentów, zwrot kosztów dojazdu, etc.), zabraniano zaciągania do wojska robotników pracujących w zakładach o militarnym profilu produkcji⁴⁷. W wypadku przystosowania produkcji do celów wojskowych dokonano również pewnych inwestycji, czego przykładem może być wykorzystywanie przez władze austro-węgierskie Drogi Żelaznej Wąskotorowej Piotrków-Sulejów dla potrzeb okupanta. W tym celu na przełomie lat 1914–1915 dokonano prowizorycznych napraw zniszczonej infrastruktury⁴⁸. Na potrzeby przemysłu zbrojeniowego dokonywano też rekwizycji metali kolorowych oraz wszelkich dóbr mogących posłużyć produkcji wojennej. Publikowane w formie plakatów obwieszczenia, nakazywały m.in.: zajęcie posiadanych skór (8 grudnia 1915 r.) czy wprowadzenie przymusowego skupu odpadów metalowych i gumowych oraz wełny (25 listopada 1915 r.)⁴⁹

Na podstawie szacunków strat wojennych, sporządzanych do 1917 r. przez komisje szacunkowe, można stwierdzić, że straty poszczególnych zakładów osiągnęły poziom od 4,7 do 37% ich wartości⁵⁰. Spadek produkcji, kosztu utrzymania i zatrudnienia pracowników odbiły się również na sytuacji mieszkańców powiatu, których

---

⁴⁶ A. Piasta, *op. cit.*, s. 240.

⁴⁷ APPT, KKP, sygn. 17.

⁴⁸ P. Głowacki, *Rozwój kolejnictwa w Piotrkowie – budowa Drogi Żelaznej Wąskotorowej Piotrków-Sulejów...*, s. 51–52.

⁴⁹ APPT, KKP, sygn. 7.

⁵⁰ APPT, *Komisja Szacunkowa Strat Wojennych Powiatu Piotrkowskiego*, zesp. nr 907, sygn. 1141, 1295, 1812, 2005; por. A. Piasta, *op. cit.*, s. 240–242.

pobory bywały w znacznym stopniu ograniczane, lub też zasilali oni szeregi dużej liczby bezrobotnych.

Do kolejnej grupy strat wojennych powiatu piotrkowskiego należy zaliczyć sytuację rolnictwa i aprowizacji, w których to zatrudnienie znajdowała największa liczba mieszkańców regionu. Pierwsze straty w tej grupie pochodzą jeszcze z okresu działań wojennych, kiedy to wojska stron walczących uzupełniały swe zaopatrzenie drogą rekwizycji, poświadczanej często bezwartościowymi lub wręcz cynicznymi notatkami pozostawianymi w zamian. Wraz z przełomem lata 1914/1915, kiedy to władza okupacyjna zaczęła się umacniać, wprowadzano szereg przepisów i rozporządzeń, mających na celu jak najefektywniejszy drenaż gospodarczy.

W czerwcu 1915 r., na terenie okupowanym przez siły austro-węgierskie, wprowadzono monopol zbożowy. Jego konsekwencją był zakaz obrotu zbożem ze zbiorów z 1915 r. Ustalono również zasady rozdziału plonów przeznaczonych dla konsumentów spoza branży⁵¹. Według rozporządzenia z dnia 11 czerwca 1916 r., maksymalna ilość zboża przypadająca na głowę w rodzinie producenta, wynosiła 400 g dziennie. W przypadku osób spoza branży, wynosiła ona 250 g dziennie. Stosowne normy wprowadzono również w zakresie inwentarza żywego⁵². Znaczna część produkcji rolnej objęta była kontyngentami, wyliczonymi na podstawie wielkości zasiewów. Z tego też powodu rolnicy starali się ukrywać rzeczywisty areal zasiewkowy. Do takiej sytuacji doszło m.in. w czerwcu 1917 r. w gminie Łęczno, gdzie 261 gospodarzy odmówiło zgłoszenia ilości móróg obsianego pola⁵³. Wysokość i ponawialność kontyngentów oraz rzeczywiste możliwości produkcyjne rolników powodowały znaczne pogorszenie sytuacji aprowizacyjnej. W październiku 1917 r., w wyniku wysokości wyznaczonego kontyngentu zboża, zaistniało ryzyko, że pożywienia zabraknie dla samych mieszkańców⁵⁴. Dla przykładu, w protokole sporządzonym przez komisję kontyngentową gminy Ręczno z dnia 21 lutego 1917 r., stwierdzono, że w wyniku ponawianych kontyngentów, nawet po wydaniu rezerwy zasiewowej, mieszkańcy gminy nie będą w stanie odstawić wyznaczonego kontyngentu zbo-

---

⁵¹ M. Przeniosło, *op. cit.*, s. 75–76.

⁵² J. Kukulski, *op. cit.*, s. 332.

⁵³ APPT, KKP, sygn. 161.

⁵⁴ J. Kukulski, *op. cit.*, s. 334.

za⁵⁵. Ze zbiorów z tegoż roku, do rozdziału na powiat piotrkowski przypadł kontyngent wysokości 730 wagonów (dziesięcotonowych) zboża. Z tej liczby, w ramach skupu przymusowego, pozyskano 80,1%⁵⁶.

Celem intensyfikacji rolnictwa, w wyniku strat poniesionych w pogłowie koni, władze okupacyjne zarządziły obwieszczeniem z dnia 22 grudnia 1915 r., zapisywanie się rolników na listę chętnych do wypożyczenia pługów spalinowych, w cenie szesnastu koron za morgę. Benzyny i smarów miał dostarczyć okupant. W przypadku nie zapisania się rolnika, orka miała odbyć się z urzędu na jego koszt⁵⁷. Również przemiał ziarna odbywał się pod ciągłą kontrolą władz okupacyjnych. Działająca w powiecie Polska Centralna Zbożowa Inspekcja na Powiat Piotrkowski i Noworadomski, w raporcie o działalności za okres 1–15 września 1917 r., podała, iż w wyniku kontroli młynów dokonano konfiskaty lub zakwestionowania: 1769 kg pszenicy, 7192 kg żyta, 1619 kg prosa, 655 kg maki pszennej, 2026 kg mąki żytniej, 162 kg otrębów pszennych oraz 526 kg otrębów żytnich⁵⁸. W wyniku działalności kontrolnej, zamknięto szesnaście młynów i wiatraków działających nielegalnie.

Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku innych płodów rolnych oraz produktów pochodzących z ich przetwarzania. Zgłoszeniu i rejestracji podlegały zarówno zapasy ziarna rzepaku i lnu, jak i pochodzących z nich olejów, których z czasem zabroniono użytkować jako smarów⁵⁹. Zastrzegano również, że niezgłoszone zapasy, znalezione po terminie, objęte będą konfiskatą.

W przypadku kartofli, kontyngent wyznaczony dla powiatu w roku 1917 wyniósł 2.840 wagonów, z czego zrealizowano 35,9%⁶⁰. Kontyngent ten ponawiany był kilkakrotnie. W jednej z tabel kontyngentu ziemniaczanego dla całej austriackiej strefy okupacyjnej zaplanowano 13.000 wozów kartofli, a w liczbie tej czterysta wozów wymiaru dla powiatu piotrkowskiego (jeden z niższych kontyngentów spośród wszystkich powiatów). W instrukcji z 17 kwietnia 1916 r. w sprawie rekwizycji mającej się rozpocząć w dniu 19 tego miesiąca, pozyskane

---

⁵⁵ APPT, KKP, sygn. 141, k. 43.

⁵⁶ M. Przeniosło, *op. cit.*, s. 83.

⁵⁷ APPT, KKP, sygn. 7.

⁵⁸ APPT, KKP, sygn. 99.

⁵⁹ APPT, KKP, sygn. 7.

⁶⁰ M. Przeniosło, *op. cit.*, s. 83.

artykuły żywnościowe miały być oddawane do magazynów w Piotrkowie, Szczercowie, Bełchatowie, Sulejowie, Gorzkowicach oraz do mających powstać magazynów w Wadlewie i Rozprzy⁶¹. Według obwieszczenia z dnia 10 listopada 1916 r. w sprawie uzupełniającego kontyngentu na kartofle, obciążenie wyliczono na podstawie stanu posiadania: właściciele ziemscy 700 kg, włościanie 100–200 kg z morgi. Cenę ustalono na 6–7 koron za 100 kg wraz z wynagrodzeniem za przewóz. Tryb egzekwowania kontyngentu stwarzał również sposobność do eskalacji nastrojów społecznych. Dla przykładu, w miejscowości Połtawka, gmina Krzyżanów, na zebraniu gminnym z dnia 12 maja 1918 r., jego uczestnicy oprotestowali metodę rekwizycji kartofli przy asystencji żandarmów⁶². Odbiorcą dostawy był Żyd z Rozprzy, który nie wypłacał należności w dniu pozyskania, wyznaczając na termin wypłaty dzień dla chrześcijan świąteczny.

Istotne straty ponieśli mieszkańcy powiatu w stanie liczebnym inwentarza żywego. Dotyczyło to zarówno samych zwierząt, jak i dóbr wytwarzanych w wyniku ich hodowli. W początkowym okresie wojny i okupacji, największe szkody poniesiono w pogłowie koni. Na terenie całej strefy okupacyjnej, w stosunku do stanu z 1914 r., w styczniu 1915 r. liczba koni spadła niemal dwukrotnie⁶³. Stan ten tłumaczyć trzeba oparciem zarówno transportu, jak i jednostek liniowych w tym okresie na koniach. W wyniku kilkukrotnego przesunięcia się frontu, pogłowie konia w powiecie spadło drastycznie, co rzutowało m.in. na wydajność rolnictwa. Ponadto konie gospodarskie wykorzystywane były do obowiązkowych podwód, których chłopci mieli udzielać urzędnikom okupacyjnym. Niewypełnianie tego obowiązku pociągało za sobą karę grzywny w wysokości pięciu koron oraz jednego dnia aresztu. Dla przykładu, w październiku 1916 r. ukaranych w ten sposób zostało siedemnastu gospodarzy z gminy Łęczno, a w maju tegoż roku w gminie Ręczno ukarano osiemdziesiąt trzy osoby⁶⁴.

W przypadku kontyngentów zwierząt rzeźnych, podobnie jak w kwestii dostaw obowiązkowych innych artykułów, obciążenie powiatowe dzielone było równomiernie na wszystkie gminy w powiecie. W każdym miesiącu wójt wraz z pełnomocnikami gromad i sołtysami

---

⁶¹ APPT, KKP, sygn. 71.

⁶² APPT, *Akta gminy Krzyżanów z siedzibą w Siomkach*, zesp. nr 27, sygn. 30.

⁶³ M. Przeniosło, *op. cit.*, s. 118.

⁶⁴ APPT, KKP, sygn. 161.

dokonywali podziału zobowiązań pomiędzy poszczególne gospodarstwa, ze wskazaniem kolejności. Dostawy masła szacowane były na podstawie liczby krów⁶⁵. Wyznaczony kontyngent kierowany był następnie na targi przymusowe, odbywające się w wyznaczonych rozporządzeniem Komendy Powiatowej, większych miejscowościach. Targi takie odbywały się 2–4 razy w miesiącu, przy czym odpowiedzialność za odstawienie kontyngentu ponosił wójt. Dla przykładu przytoczyć można treść obwieszczenia Komendy Powiatowej z dnia 1 marca 1917 r.⁶⁶ Dotyczyło ono odstawienia na targi przymusowe w Szczercowie (15 marca), Bełchatowie (17 marca) i Piotrkowie (20 marca), świń o masie 40–70 kg. Wskazano przy tym gminy wraz z liczbą świń im przypisanych. W kolejnym miesiącu, na targ przymusowy w dniu 16 kwietnia 1917 r., z gminy Ręczno wyznaczono 44 gospodarzy z obowiązkiem odstawienia 49 sztuk świń. W wyniku tego, mieszkańcy gminy stwierdzili, że w okresie 1 stycznia – 16 kwietnia 1917 r. odstawili już 180 sztuk, przez co pozostały im już tylko małe prosięta o wadze poniżej 40 kg⁶⁷. W kolejnych miesiącach kontyngent dla gminy Kleszczów na dzień 12 maja 1917 r. wyznaczał 45 gospodarzy i 67 świń, dla gm. Chociw – na dzień 31 lipca 1917 r. – 20 gospodarzy i 20 świń. Ponawianie kontyngentów spowodowało pojawienie się w sprawozdaniach gminnych informacji o niskim pogłowiu świń nadających się do odstawienia na targi przymusowe. W protokole zebrania gminnego gminy Krzyżanów z dnia 6 czerwca 1918 r. stwierdzono wprost, że wysokość kontyngentu na świnie i bydło jest niewykonalna, nie można sprawiedliwie go rozdzielić oraz zagraża wydaniem nawet młodocianych sztuk⁶⁸.

Naszkiecowana powyżej sytuacja w lokalnym rolnictwie rzutowała na katastrofalną sytuację aprowizacyjną oraz rozwój czarnego rynku. Niedobór artykułów żywnościowych w powiecie potęgował dodatkowo przemysł tychże dóbr poza granicę, do strefy okupacji niemieckiej. Już 20 września 1915 r. władze powiatowe wydały zakaz wywozu ziemniaków do strefy niemieckiej⁶⁹. Proceder ten osiągnął tak wielkie rozmiary, że zwróciło to uwagę władz lubelskich. Pismo Gubernatorstwa Lubelskiego do Komendy Powiatowej w Piotrkowie z dnia

---

⁶⁵ J. Kukulski, *op. cit.*, s. 336.

⁶⁶ APPT, KKP, sygn. 9.

⁶⁷ APPT, KKP, sygn. 73.

⁶⁸ APPT, KKP, sygn. 72.

⁶⁹ APPT, KKP, sygn. 7.

29 sierpnia 1917 r. w sprawie przemytnictwa wzmiankuje, że do najaktywniejszych punktów szmugłu zaliczyć należy Piotrków, Rozprzę, Gorzkowice i Kamieńsk. Szmugiel w Piotrkowskiem, osiągający wielkie rozmiary, często uprawiały młode dziewczęta⁷⁰. Taką formą zarobkowania nie gardzili głównie przedstawiciele lokalnej mniejszości żydowskiej.

Pragnąc zilustrować problem wyżywienia mieszkańców powiatu, warto przytoczyć m.in. przykład problemów, z jakimi borykał się Departament Wojskowy NKN we wrześniu 1916 r. W kolejnych pismach do władz powiatowych poruszano kwestię prowadzenia kuchni dla wojskowych i współpracowników cywilnych oraz stwierdzano brak mąki. W pierwszym przypadku informowano, że cywile nie posiadają kart chlebowych i cukrowych, co utrudnia prowadzenie kuchni, wobec czego płk W. Sikorski zwrócił się do Komendy Obwodowej z prośbą o przydział 100 kg cukru miesięcznie oraz zezwolenie na mielenie zboża. W drugim przypadku brak mąki utrudniał wydawanie posiłków dla 185 osób dziennie⁷¹. Sakłę problemu ilustruje wyciąg z uchwały Wydziału Aprowizacyjnego przy Komendzie Obwodowej, podjętej na posiedzeniu w dniu 29 stycznia 1917 r. Stwierdzono w nim, że osób pozostających bez środków do życia jest na terenie obwodu 148.400 – którym zaopatrzenie powinno wydawać się z magazynów wojskowych. Tymczasem władze lubelskie przyznały prowiant dla 87.998 osób, przy zmniejszonych racjach dziennych mąki do 200 g w mieście i 100 g na wsi⁷².

Na fali rekwizycji oraz w wyniku działań wojennych, powiat piotrkowski doznał również strat w zakresie dóbr kultury. W związku z pozyskiwaniem wszelkiego typu metali na potrzeby wojskowe, w zainteresowaniu władz okupacyjnych znalazły się m.in. dzwony kościelne. Sytuację ilustruje poniższa tabela (tabela 5).

Realia wojenne, w połączeniu w wielkością strat omówionych powyżej, spowodowały również destabilizację finansową władz regionu. W pierwszej kolejności utracony został kapitał ulokowany na terenie Rosji, który w wyniku działań wojennych nie mógł być odzyskany. W przypadku Piotrkowa finanse miasta padły ofiarą polityki uzupełniania braków budżetowych drogą kredytów⁷³. Wpływy do kasy miej

---

⁷⁰ APPT, KKP, sygn. 99.

⁷¹ APPT, KKP, sygn. 17.

⁷² APPT, KKP, sygn. 94.

⁷³ A. Piasta, *op. cit.*, s. 242.

Tabela 5
Zniszczenia wojenne zabytków i pamiątek przeszłości
powiatu piotrkowskiego (stan z 1917 r.)

Gmina	Parafia	Wł. pryw.	Straty (w rb)	Bu- dowle	Sprzęty kościelne
Kamieńsk	+ Kamieńsk	-	1 200	-	2 dzwony
Krzyżanów	+ Milejów	2	1 240	4	2 dzwony
Lękawa	+ Grocholice	-	750	1	2 dzwony
Podolin	+ Srocko	-	-	-	2 dzwony
Rozprza	+ Rozprza, Mierzyn, Kantorat Ew.-Aug. w Kol. Gieski	-	-	-	3 dzwony
Sulejów*	+ Sulejów	1	10 800	2	1 dzwon, kościół
Uszczyn	+ Witówek	-	4 000	-	3 dzwony
Wygielzów	+ Wygielzów	1	15 850	-	1 dzwon, kotły i in.

+ - parafia rzymsko-katolicka

* - Straty w wyniku ostrzału artyleryjskiego w 1914 r.

Źródło: opracowanie własne na podstawie APPT, KKP, sygn. 103.

skiej zmniejszyły się o zyski uzyskiwane z opłat przemysłowych, wydawanych paszportów, opłat notarialnych, etc. Po stronie wydatków pojawiły się koszty opieki zdrowotnej, przed którą realia wojenne postawiły szereg wyzwań (m.in. choroby epidemiczne)⁷⁴ czy też prowadzenie robót publicznych. Według ustaleń A. Piasty, projekt budżetu miasta w roku 1917 zamykał się niedoborem rządu 149 999 rubli i 44 kopiejek, podczas gdy całość dochodów i rozchodów ustalono na poziomie 297.238 rubli i 61 kopiejek⁷⁵. Przytaczane wcześniej przykłady mieszkańców, którzy popadali w ruinę z powodu zajmowania kwater przez okupanta czy też utraty sposobu zarabkowania, dopełniają obrazu finansowej zapaści, w jakiej znalazło się miasto. W przypadku powiatu stan kas gminnych przedstawiał się równie mało optymistycznie⁷⁶.

⁷⁴ Więcej na ten temat w: A. Piasta, *Choroby weneryczne jako poważny problem społeczny Piotrkowa okresu I wojny światowej*, [w:] *Choroba jako zjawisko społeczne i historyczne*, red. B. Płonka-Syroka, Wrocław 2001, s. 221–276; idem, *Wpływ warunków wojennych na stan zdrowia ludności Piotrkowa Trybunalskiego (1914–1918) i działania organizacyjne podejmowane w celu jego poprawy*, [w:] *Życie codzienne w XVIII–XX wieku i jego wpływ na stan zdrowia ludności*, red. B. Płonka-Syroka, A. Syroka, Wrocław 2003.

⁷⁵ A. Piasta, *Piotrków Trybunalski w przeddzień niepodległości...*, s. 242.

⁷⁶ APPT, WPP, sygn. 34.

Straty wojenne samego Piotrkowa – według wyliczeń z dnia 9 lutego 1918 r. – zawierają się w ogólnej liczbie 323.536 rubli i 68 kopiejek. Straty poczynione przez wojska rosyjskie wyniosły 2.795 rubli i 5 kopiejek, niemieckie 7.435 rubli i 91 kopiejek, austriackie 49.018 rubli i 4 kopiejki. Szkody spowodowane działaniami wojennymi oszacowano na 20.246 rubli i 26 kopiejek. Straty finansowe w wyniku rekwizycji zaś osiągnęły pułap, według działań poszczególnych armii: 18.445 rubli i 75 kopiejek – rosyjskiej, 43.375 rubli i 53 kopiejki – niemieckiej oraz 187.720 rubli i 14 kopiejek – austriackiej⁷⁷.

Podsumowując całość prezentowanych powyżej zagadnień, należy mieć na uwadze ich wymowę zarówno w kontekście realiów życia codziennego mieszkańców powiatu pod okupacją austro-węgierską, jak i obciążenia, z jakim przebył on ostatni odcinek drogi do niepodległości Polski. Pauperyzacja powiatu, wywołana wydarzeniami z lat 1914–1918, miała istotny wpływ na postawę lokalnej społeczności wobec wyzwania utrzymania odzyskanej wolności, zagrożonej już w trzy miesiące później przez wojnę z Rosją bolszewicką. Omówione powyżej straty wojenne powiatu wymagały długotrwałego procesu obudowy. Frustracje społeczne sprzyjały rozwojowi skrajnych idei politycznych, w tym również komunizmu. Mimo iż w skali terenów byłej guberni piotrkowskiej, powiat piotrkowski doznał strat stosunkowo najmniejszych, nie można jednak ich bagatelizować.

Pierwsza wojna światowa była konfliktem, który w nieznannej do tychczas skali dotyczył wszelkich aspektów życia ludności zamieszkującej tereny objęte działaniami zbrojnymi. Zaprezentowany powyżej dobór zagadnień, w swej syntetycznej formie, zapewne nie odzwierciedla w pełni całości tegoż jakże obszernego tematu. Mimo badań prowadzonych przez cytowanych w przypisach historyków, temat ten posiada jeszcze wiele wątków niedoprecyzowanych, wymagających dalszych kwerend i uzupełnienia.

Summary

The article concerns the Piotrków district war losses in 1914–1918. The starting point are the economic and demographic characteristics of the land, preparation and conduct of mobilization of the Russian army and the evacuation of offices.

---

⁷⁷ A. Piasta, *Piotrków Trybunalski w przeddzień niepodległości...*, s. 241.

The main content of the article includes several categories of losses: losses caused by the war, overtaking estates by the army and the occupying authorities, war and population migration, labor market, the losses in the field of industry and agriculture, due to occupational confiscations, as well as defects in cultural goods and financial realm.

The article is based on scientific literature, as well as direct sources. The sources used include published statistical materials, archive materials from the State Archives in Piotrkow.